

AHMED B. TÛLÛN'UN MISIR'DA TESİS ETTİĞİ OTONOMİ VE ABBÂSİLERE BAĞLILIĞI (254-270/868-884)

Yunus AKYÜREK*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 16 Mayıs 2025, **Kabul Tarihi:** 30 Temmuz 2025, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2025, **Atıf:** Akyürek, Yunus. "Ahmed b. Tûlûn'un Mısır'da Tesis Ettiği Otonomi ve Abbâsîlere Bağlılığı (254-270/868-884)". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/2 (Eylül 2025): 917-943.

DOI: 10.33415/daad.1700945

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 16 May 2025, **Accepted:** 30 July 2025, **Published:** 30 September 2025, **Cite as:** Akyürek, Yunus. "The Autonomy Established by Aḥmad ibn Tûlûn in Egypt and His Allegiance to the Abbasids (254-270/868-884)". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 25/2 (September 2025): 917-943.

DOI: 10.33415/daad.1700945



Öz

Araştırmanın konusu, Sâmerî dönemi önemli Türk valilerinden Ahmed b. Tûlûn ve onun hilâfet merkeziyle olan ilişkileridir. Kapsamı, Ahmed'in Mısır valiliği öncesi yaşamı, atanması, Halife Mu'temid ile ilişkileri ve bilhassa güçlü Halife Nâibi Muvaffak ile olan mücadelesidir. Araştırmanın amacı, Ahmed'in valilik süresince bağımsız bir devlet kurmayı hedefleyip hedeflemediğini, siyasi ve askerî faaliyetlerini etkileyen faktörleri ve merkeze karşı muhalif tavrını anlamaktır. Ayrıca, önceki bazı çalışmalarda yapılan birtakım hataları gidermeyi hedefler. Çalışma, tarihsel anlatı ve analiz yöntemine dayanmaktadır. Ahmed'in Mısır'da gücünü arttırmasına ve Muvaffak ile ciddi sorunlar yaşamasına rağmen kavramsal anlamda bağımsız bir devlet kurma amacı gütmeyişini, hutbelerde ve paralarda halifenin

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale, Türkiye, yunusakyurek@comu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-2050-9464> / Associate Professor, Çanakkale Onsekiz Mart University Faculty of Theology Department of Islamic History, Çanakkale, Türkiye, yunusakyurek@comu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-2050-9464>.

adını kullanmaya devam ederek Abbâsî Hilafeti'ne bağlı kaldığını ortaya koymak araştırmanın temel sonuçları arasında zikredilebilir. Onun asıl mücadelesi, artan gücünü merkezî otorite için tehdit olarak gören nâib Muvaffaq iledir. Muvaffaq'ın azil ve siyasî baskı çabaları, Ahmed'i mukabelede bulunmaya sevk etmiştir. Ancak bu karşı koyuş, Abbâsî halifesine ve hilafet merkezine yönelik değildir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Abbâsî Devleti, Sâmerrâ Dönemi, Türk Unsuru, Ahmed b. Tûlûn, Muvaffaq.

The Autonomy Established by Aḥmad ibn Ṭulūn in Egypt and His Allegiance to the Abbasids (254–270/868–884)

Extended Abstract

This study examines the increasing influence of the Turkish element in the military and bureaucratic spheres during the Sāmarrā' period (221–279/836–892) of the 'Abbāsīd Caliphate. In this context, it focuses on the life, governorship, and relations with the caliphal center of Abū al-'Abbās Aḥmad ibn Ṭulūn al-Turkī (d. 270/884), who served as governor of Egypt. The subject of the article is the rising political and military authority of Aḥmad ibn Ṭulūn, one of the prominent Turkish commanders of the Sāmarrā' era. The analysis of his tenure in Egypt—a region of strategic and economic significance—is critical for understanding the broader role of Turkish commanders in 'Abbāsīd politics. The study investigates whether Aḥmad ibn Ṭulūn engaged in a confrontation with the caliphal authority and whether he aimed to establish an independent state. It seeks to answer the following research questions: What factors shaped Aḥmad's political and military decisions? Which individuals or events prompted him to adopt an oppositional stance? What were the nature and dynamics of his relations with the 'Abbāsīd caliphs? Why did he attempt to seize control of the Levant (al-Shām)? What were the underlying causes of his conflict with the caliphal regent al-Muwaffaq? Why did he ultimately fail in his struggle with the central authority? What position did he take regarding the establishment of an autonomous Turkish polity? The scope of the study is confined to Aḥmad ibn Ṭulūn's life before he was appointed governor, his designation as governor of Egypt, his relations with Caliph al-Mu'tamid (r. 256–279/870–892), and especially his conflict with the caliphal regent al-Muwaffaq. The central thesis of the article posits that Aḥmad ibn Ṭulūn did not rebel directly against the caliphate, accepted the legitimacy of the caliph, and did not seek to found a fully independent state in the conceptual sense. The usage of the term "Ṭulūnid State" (al-Dawla al-Ṭulūniyya) in some sources is argued to be insufficient to denote complete independence. The conflict between Aḥmad and al-Muwaffaq, who functioned as a de facto ruler due to his success in suppressing the Zanj Rebellion and controlling state affairs, forms the crux of the article. Aḥmad's efforts to improve Egypt's economic and administrative structure and his attainment of practical autonomy by 259/873 caused alarm for al-Muwaffaq, who attempted to dismiss him—albeit unsuccessfully. Subsequently, Aḥmad directly confronted al-Muwaffaq, a development attributed by the study to the latter's increasing pressure and provocations. Aḥmad's occupation of the Levant (264–265/877–878) is interpreted as a measure to ensure the security of Egypt. His attempt to gain control over Ṭarsūs is deemed strategic but ultimately unsuccessful. Tensions peaked in 269/882 when Caliph al-Mu'tamid secretly appealed to Aḥmad against al-Muwaffaq and attempted to flee to Egypt, only to be stopped by a governor loyal to al-Muwaffaq. In response, Aḥmad prohibited the mention of al-Muwaffaq's name in the Friday khutbas, while al-Muwaffaq coerced the caliph into anathematizing

Aḥmad and stripping him of all official powers. Aḥmad countered by rallying support among various factions under his control and formally declared the removal of al-Muwaffaq from the succession. However, he failed to secure widespread backing, as segments of the bureaucracy, military, religious scholars, and the populace gradually turned against him. His final attempt to assert authority by seizing Mecca also failed, and he encountered resistance in the Levant. Ultimately, he fell ill in Antioch and died in Egypt in 270/884. The study emphasizes that Aḥmad's continued mention of the 'Abbāsīd caliph's name on minted coins and in *khuṭbas* is a significant indication of his allegiance to the caliphate. Considering the period he lived in, his educational background, and demonstrated loyalty, the claim that he declared complete independence is refuted. It concludes that the primary source of Aḥmad's opposition was al-Muwaffaq, who feared that a robust and autonomous governor in a vital province such as Egypt could precipitate future disintegration. Thus, Aḥmad's oppositional stance is primarily seen as a reaction to al-Muwaffaq's pressure and incitement. The quasi-autonomous governance established by Aḥmad is interpreted not as a formal rebellion, but as a *de facto* emirate that developed in defiance of al-Muwaffaq's authority. In summary, the political formation established by Ahmed in Egypt can be described as a *de facto* autonomy, achieved by a powerful governor who succeeded in obtaining autonomy in the region, and whose relations with the central authority varied depending on time and circumstances, despite the will of the Deputy of the Caliph, al-Muwaffaq, who was the true representative of the caliphal institution.

Keywords: History of Islam, 'Abbāsīd Caliphate, Sāmarrā Period, Turkish Element, Aḥmad ibn Tūlūn, al-Muwaffaq.

Giriş

Abbāsî siyasi aklı sadece Arap kabileleri, Ali taraftarları ve Hâricîlerin desteği ile Emevîler Devleti'nin ortadan kaldırılamayacağına öngördüğü için İranlıların ağırlıklı olarak yaşadığı Horasan Bölgesi'ni, planladığı ihtilalin propaganda merkezi seçmiştir (100/718). 132/750 yılında son Emevî Halifesi II. Mervân'ın öldürülmesiyle neticelenen ihtilal¹ bundan böyle güçlü bir sistem ortaya koymak ve iç siyasi dengeleri sağlamak için büyük uğraş vermiştir. Bu noktada Abbāsî hanedan üyeleri, hilâfet iddiasında bulunan aile bireylerini,² ihtilalin silahlı aşamasındaki önemli komutanları³ ve

¹ Muhammed b. Ḥabīb, *el-Muḥabber*, thk. Eliza Lichtenstater (Beyrut: Dâru'l-Afâkî'l-Cedide, ts), 33; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zükkâr – Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 9/313-316, 322-323; Muhammed b. Cerîr Ṭaberî, *Târîḫü'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 7/437-443; İbn 'Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, 1404/1983), 5/213-218.

² Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un, hilafet iddiasında bulunan amcası Abdullah b. Ali'yi 137/754 yılında hezimete uğratması hakkında bk. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîḫ*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 1/119; Ṭaberî,

ihtilal boyunca desteğini esirgemeyen Ali evladı ileri gelenlerini⁴ iktidardan uzak tutmak için büyük gayret göstermiştir.

Hârûnürreşîd⁵ ve Me'mûn'un da⁶ dahil olduğu ilk Abbâsî halifeleri, muhtemelen ihtilale desteklerinden ve Arap unsuru iktidardan uzak tutmak için İranlı vezir ve bürokratları tercih etmişlerdir. Fakat Abbâsî siyasi aklı, iç dengeleri sağlamak adına bir taraftan da Türk unsura önce askeriyede sonrasında ise bürokraside yer vermiştir.

Emevîler döneminden itibaren ordudaki varlığı öngörülen Türk unsurun,⁷ Abbâsî ihtilalinden Halife Mansur devri dahil olmak üzere, kemiyet ve keyfiyet bakımından artan bir ivmeyle askerî birimler içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır.⁸ Hârûnürreşîd muhafız birliklerinde,⁹ Me'mûn ise son zamanlarında orduda Türkleri görevlen-

Târîh, 7/474-479; Ebü'l-Kâsım İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 31/60; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ – Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, 1412/1992), 8/3-4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fî't-târîh* (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1385/1965), 5/464-468.

³ İhtilalin en önemli komutanlarından Ebû Müslim el-Horasanî'nin öldürülmesiyle (137/754) ilgili bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/119; Taberî, *Târîh*, 7/479-495; İbn 'Asâkir, *Târîh*, 31/60; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 8/4-15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 5/468-480.

⁴ Halife Mansur'un, Alioğullarının ileri gelenlerinden Muhammed b. Abdillâh en-Nefsü'z-Zekîyye'yi ortadan kaldırması hakkında bk. İbn Zebâle, *Kitâbü'l-Medîne ve aḥbâruhâ (Aḥbârü'l-Medîne)*, thk. Salah Abdülaziz Zeyn Selame (Medine: Merkezü Buhûs ve Dirâsâtî'l-Medîneti'l-Münevvere, 1424/2003), 26-27; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977), 421-422.

⁵ İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'tan Hârûnürreşîd'e kadar İran menşeli Bermekî ailesinin vezirlik serüveni hakkında bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/519.

⁶ Halife Me'mûn, İranlı Fazl b. Sehl'i bu makama atamıştır. bk. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâse (Kahire: el-Hey'etü'l-Misrî, 1413/1992), 390; Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmail es-Sâvî (Kahire: Dâru's-Sâvî, ts), 304; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misrî, 1351/1932), 2/287.

⁷ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 83-87.

⁸ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 20; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001), 8; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 90-130.

⁹ Mustafa Zeki Terzi, "Ordu", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/359.

dirmiştir.¹⁰ Bu yönde tavsiyede bulunduğu kardeşi Halife Mu'tasım döneminde ise Türklerin ordu ve bürokrasideki etkisi son derece artmıştır.¹¹ Mu'tasım, inşa ettirdiği Sâmerî şehri hilâfet merkezi yapmış (221/836), buraya Türk askerlerini konuşlandırmış ve böylece Sâmerî dönemi başlamıştır (221-279/836-892). Bu zamana kadar önemli komutanlıkları ellerinde bulunduran Türkler bundan böyle üst düzey idari görevlere de getirilmişler ve yönetimde artarak söz sahibi olmuşlardır.¹² Halife Mütevekkil, birbirleriyle ciddi sorunlar yaşayan Türk komutanların baskısını azaltmak için Sâmerî'nin 15 km kuzeyine Ca'feriye (Mütevekkiliye) şehri inşa ettirip burada ikamet etmeye başlamıştır (246/860).¹³ Fakat o, yaklaşık dokuz ay sonra perde arkasında ortadan kaldırmak istediği Türk komutanların olduğu bir suikast neticesi öldürülmüştür.¹⁴ Böylece Türk komutanların Mütevekkil'den başlayarak halifelerin seçimi, azli ve ortadan kaldırılması noktasında belirleyici rol oynadıkları bir döneme girilmiştir. Nitekim Müntasır (247-248/861-862),¹⁵ Müsta'în (248-252/862-866),¹⁶ Mu'tezz (252-255/866-

¹⁰ Hilafetin son yıllarında orduda 8 ya da 10 bin Türk asker olduğu hakkında bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/35.

¹¹ Hatta Mu'tasım, Türk komutanların desteği ile halife olmuştur. bk. Yıldız, "Abbâsîler", 1/35.

¹² İhsan Arslan, "Türklerin Nüfûzu Altında Abbâsî Hilâfetinin Görünümü (Sâmerî Dönemi)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (Aralık 2022), 392-406.

¹³ Mustafa Demirci, "Sâmerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/70.

¹⁴ Halife Mütevekkil'in ortadan kaldırmayı düşündüğü bazı Türk komutanlarının (Boğa es-Sağır, Vasîf, Otamış) halifenin nöbetçilerini (muhafız birliğini) kullanarak onu öldürmesi hususunda bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mehnâ (Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî, 1431/2010), 2/457; Taberî, *Târîh*, 9/222-234; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Dâru Surûş, 1379/1959), 4/308-312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 11/355-360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/95-100.

¹⁵ Babası Mütevekkil'in öldürülmesi ve yerine halife seçilmesinde Türk komutanların katkısı hakkında bk. Taberî, *Târîh*, 9/222-234; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/308-312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 11/355-360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/95-100. Müntasır, babasını Feth b. Hâkân isimli Türk komutanın öldürdüğünü, kendisinin de kısas olarak onu öldürttüğünü söyledikten sonra ileri gelenlerden ve halktan beyat almıştır. bk. Taberî, *Târîh*, 9/234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/103.

¹⁶ Müsta'în'in halife seçilmesinde Türk komutanlar, Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sağır ve Otamış'ın rolü ve katkıları için bk. Taberî, *Târîh*, 9/256; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/117; Ahmed b. Abdilvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, thk. Muhammed Cabîr Abdu'l-Ân el-Hînî (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmî, 1423/2002), 22/301-302.

869)¹⁷ ve Mühtedî (255-256/869-870)¹⁸ bu baskı altında halifelik yapmışlardır. Buna mukabil Sâmerâ dönemi Abbâsî halifeleri fırsat buldukça muhalif Türk komutanlarını, yine kendilerine bağlı Türk komutanların desteğiyle ortadan kaldırmışlardır.¹⁹

279/892'de Bağdat'ı tekrar başkent yapan Halife Mu'temid dönemine gelindiğinde (256/870-292/892) hilâfet makamının eski itibarına belli ölçüde kavuştuğu söylenebilir. Bunda, gölge halife olarak nitelendirebileceğimiz kardeşi Ebû Ahmed Muhammed (Talha) Muvaffak-Billâh'ın (ö. 278/891) elbette büyük payı vardır. Fakat Türk komutanların bu dönemde yine de güçlerinden fazla bir şey kaybetmedikleri görülmektedir.²⁰

Araştırmada Sâmerâ dönemi Türk valilerinden Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Tûlûn et-Türkî (öl. 270/884) ve onun hilâfet merkezi ile olan ilişkileri ele alınacaktır. Mısır'a vali olan ve burada başarılı bir yönetim sergileyen Ahmed, hilâfet makamıyla doğrudan bir mücadeleye girmiş midir? Mısır'da bağımsız bir devlet kurmayı hedeflediği söylenebilir mi? Siyasi ve askerî faaliyetlerine yön veren etkenler nelerdir? Hangi kişi ya da hadiseler onu muhalif tavır sergilemeye itmiştir? Bu ve benzeri sorular Ahmed b. Tûlûn üzerinden Türk komutan ve bürokratların Sâmerâ dönemi Abbâsî siyasetindeki yerinin anlaşılmasına katkı sunacaktır. Bu bağlamda onun Abbâsî halifeleri ile ilişkileri, Şâm bölgesi üzerinde niçin hâkimiyet kurmaya çalıştığı, Zenci (ya da Zenc) isyanının siyasi kararlarına

¹⁷ Türk unsur, Türk komutanlar arasındaki kanlı hesaplaşmalar sebebiyle başkent Sâmerâ'yı terk edip Bağdat'a yerleşen Halife Müsta'in'i geri dönmeye ikna edemeyince, o sırada hapiste bulunan Mu'tezz'i halife olarak ilan ettiler. Böylece birisi Bağdat'ta diğeri ise Sâmerâ'da hüküm süren iki halife zuhur etmiş oldu. bk. Taberî, *Târîh*, 9/284-306; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/139-153; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/308-312. Fakat yine Türk komutanlar bu kez çıkarlarına ters düştüğü için yıllar sonra Halife Mu'tezz'i yakalayıp eziyet ettikten sonra öldürmüşlerdir. bk. Taberî, *Târîh*, 9/389-390; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/386-388; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 12/79-80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/195-197.

¹⁸ Halife Mühtedî'nin bazı Türk komutanlarıyla mücadelesi, onlar tarafından azledilerek öldürülmesi hakkında bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/228-235.

¹⁹ Başarılı komutan Afşin'in pek çok suçlama ile yargılanıp hapsedilmesi ve burada ölmesi (226/) hususunda bk. Taberî, *Târîh*, 9/111-114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 6/517-518. Halife Müsta'in'in devlet malını zimmetine geçirme suçuyla Otamış'ı öldürtmesi hakkında bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/123; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997), 14/469-470.

²⁰ Geniş bilgi için bk. Taberî, 9/474-10/29; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 318-320; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/423-493; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 12/103-306; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/235-456; Ebû'l-Fidâ', *el-Muhtaşar fî târîhi'l-beşer* (Kahire: el-Matbaatü'l-Hüseynî, 1325/1906), 2/48-55; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/327-346.

etkisi, hilâfet naibi Muvaffak ile arasındaki mücadele ve arka planı, merkezle girdiği mücadelede başarısız olmasının nedenleri ve müs-takil bir (Türk) devlet(i) kurma noktasındaki tavrı üzerinde durulacaktır.

Ahmed b. Tûlûn ve dönemine dair yapılan bazı araştırmalarda kronolojiye dikkat edilmediği, olay örgüsünün tam olarak anlaşılmadığı ve bazı tercüme hatalarının yapıldığı görülmektedir. Bütün bunlar onun, döneminin ve yaptıklarının eksik ve hatalı olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır. Araştırmada yeri geldikçe bu noktalara temas edilecektir.

1. Mısır Valiliği Öncesi Hayatı

Ahmed'in babası Tûlûn (öl. 240/854) Dokuz Oğuz Türklerindendir. Fergana esirlerinden olan Tûlûn, Buhara valisi Nûh b. Esed es-Sâmânî tarafından bir grup köleyle birlikte Halife Me'mûn'a hediye edilmiştir (200/816). Tûlûn zamanla sarayda ve komuta kademesinde önemli bir konuma yükselmiştir. Oğlu Ahmed, Kâsım isimli bir cariyeden Sâmerâ şehrinde dünyaya gelmiştir (220/835).

21

db | 923

Belevî (öl. IV/X. yy.?), Sâmerâ'da iyi bir dinî, ilmî ve askerî eğitim aldığı anlaşılan Ahmed'in ilim tahsili için birçok kez Tarsus'a gittiğini kaydeder. O, Türk komutanların itimadını kazanmış, başarılarıyla dikkatleri üzerine çekmiştir.²²

İbn Kesîr (öl. 774/1373), Ahmed'in âdâb-ı muâşeret gördüğünü, Kur'ân dersi aldığını, sesinin güzel olduğunu, haram işleyen ve kötü işler yapan Türk çocuklarını ayıpladığını, küçüklüğünden iti-

²¹ Abdullah b. Muhammed Belevî, *Sîretü Ahmed b. Tûlûn*, thk. Muhammed Kürd Ali (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînî, 1358/1939), 33; İbn 'Asâkir, *Târîh*, 71/214; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 12/230; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemî, 1434/2013), 16/75; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413/1993), 20/46; Zeynüddîn İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, 1417/1996), 1/224; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/587; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtade' ve'l-haber fî târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'âsarâhüm min zevi's-se'ni'l-ekber*, thk. Halîl Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1987), 3/368-369; Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-huṭaṭ ve'l-âşâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, 1418/1997), 2/119; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru İhyâ el-Kütübi'l-'Arabî, 1387/1967), 1/594.

²² Belevî, *Sîretü Ahmed*, 34-35.

baren asaletli bir duruşu olduğunu ve fenalıklardan imtina ettiğini kaydeder.²³

Maḳrîzî (öl. 845/1442) Ahmed'in, Arap olmayan çocuklardan farklı olarak güzel bir terbiye aldığını, yüksek bir motivasyona sahip olduğunu, iyi huylu olup kendisini kontrol edebildiğini belirtir.²⁴

İlmin yanında cihada da önem verdiği anlaşılan İbn Ṭûlûn cesareti, yiğitliği, iyi silah kullanması ve usta bir binici olmasının yanı sıra lider vasıflı birisidir. Böylece kısa süre içerisinde komuta kademisinde yer almayı başarmıştır.²⁵ Bu bağlamda, Bizans (Doğu Roma) hâkimiyetindeki Tarsus'a cihat için gönderilmesini vezir Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân'a iletmiş ve talebi doğrultusunda Tarsus'a gitmiştir (242/856 başları).²⁶

Nüfuzlu komutanlardan Yârcûḥ (Yârkûc) et-Türkî'nin Hatun isimli kızıyla evlenerek²⁷ devlet kademesindeki gücünü ve konumunu daha da arttırmıştır.

924| db

Ahmed'in, Abbâsî halifeleriyle iyi ilişkiler içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Müsta'in ile olan dostluğu bu bağlamda zikredilebilir. Buna göre o, Müsta'in'in hizmetkârının da bulunduğu bir kervana eşkıya tarafından düzenlenen baskını çarpışarak püskürtmüş, hizmetkâr da bu durumu halifeye haber vermiştir. Müsta'in, hizmetkârı aracılığıyla kendisine bahşış göndermiş, şahsına duyduğu muhabbeti iletmiş ve eğer Türk komutanların öldürmelerinden korkmasa onu kendisine yakınlaştırmak istediğini bildirmiştir. Ahmed'e ihsanını arttırmak isteyen halife, bu bağlamda kendisine Meyyâs isimli bir cariye hediye etmiştir. Ahmed nihayet Türklerle birlikte halifenin huzuruna çıkmış, halife bu mecliste kendisine işaret yollu selam vermiştir. Fakat bir süre sonra Türkler (Türk komutanlar), Müsta'in'i görevden alarak onu Vâsiṭ şehrine sürmeyi kararlaştırmış ve yerine Mu'tezz'i atamışlardır. Müsta'in'e "(Vâsiṭ'ta) kim ile arkadaşlık yapmak istersin?" diye sorduklarında Müsta'in, "Ahmed b. Ṭûlûn'la" cevabını vermiştir. Bunun üzerine onu Vâsiṭ'a Ahmed ile birlikte göndermişlerdir. Ahmed burada kendisine iyi davranmıştır. Mütevekkil'in yakın hizmetkarları Müsta'in'in bir

²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/587-588.

²⁴ Maḳrîzî, *el-Hıttat*, 2/119.

²⁵ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 37-38.

²⁶ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 35-36.

²⁷ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 45-46.

oyun oynamasında endişelenerek İbn Tûlûn'a onu öldürmesini, bunu yaptığı takdirde kendisini Vâsi't'a vali olarak atayacaklarını bildirmişlerse de Ahmed bu teklifi "Vallahi Allah, bey'at ettiğim bir halifeyi öldürdüğümü asla görmeyecektir." diyerek reddetmiştir. Haberin devamında Müsta'in'i öldürme işinin Sa'îd b. Sâlih el-Hâcib'e verildiği geçmektedir. Sa'îd, Müsta'in'in başını (emri verenlere) götürürken Ahmed de maktul halifenin naaşını yıkamış, kefenlemiş, defnetmiş ve Sâmerâ'ya dönmüştür. O, Halife Müsta'in'i doğrudan öldürmemişse de yaptıklarıyla Türklerin (komutanların) nazarındaki konumu yükselmiş; hatta Türkler onun iyi bir yol tuttuğunu söylemiş ve onu, emîri (Bayık Bey) adına (vekil olarak) Mısır'a vali atamışlardır (254/868). Ahmed, Müsta'in'in öldürülmesi karşılığı kendisine Vâsi't valiliğinin teklif edildiğini, fakat bunu Yüce Allah'ın rızası için yapmadığını; Allah'ın da buna mukabil kendisine Mısır ve Şâm bölgelerinin idaresini verdiğini söylemiştir.²⁸ Bazı kaynaklar ise konu hakkında daha genel bilgiler vermektedir. Buna göre Halife Mu'tezz, Müsta'in'i öldürmeyi murat edince, Vâsi't şehrinde göz hapsinde tutulan sabık halifeyi teslim etmeleri için ilgililere bir emirname yazmış, onu teslim alması için de Ahmed b. Tûlûn'u görevlendirmiştir. İbn Tûlûn, Müsta'in'i teslim aldıktan sonra onu (Dicle Nehri civarında bir yer olan) Kâfûl'a götürmüş ve Sa'îd b. Sâlih isimli kişiye teslim etmiştir. Rivayetin devamında Sa'îd'in, onu nasıl öldürdüğüne ilişkin detaylara yer verilmektedir (252/866).²⁹ Bütün bunlardan Ahmed'in mezkûr halifeye karşı merhametli, vefalı ve verdiği sözün arkasında duran birisi olduğu sonucuna varılabilir.

2. Mısır'a Vali Atanması

Halife Mu'tezz, ileri gelen Türk komutanlarından Bayık Bek'e (Bâbkiyâl/Bâkbâk et-Türkî) Mısır topraklarını iktâ' olarak vermişti. Fakat o, halifenin yanından ayrılmak istemediği için Mısır'a vekâleten birisini göndermeyi düşünmüş; tavsiye üzerine, sarayda yetişen ve önemli vazifelerde bulunan, iyi eğitilmiş ve aldığı görevlerde doğruluk ve dürüstlüğü ile ön plana çıkan Ahmed b. Tûlûn'u bu iş için

²⁸ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 38-41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 12/231; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 16/77; Maqrîzî, *el-Hıttat*, 2/120; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 3/5-6. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ahmed'in Müsta'in'in cesedini sakladığını kaydetmiştir. bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 16/77.

²⁹ Taberî, *Târîh*, 9/362-363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/172-173; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, 2/43-44; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/313-314; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, 1/222; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/491-492; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/364.

seçmiştir. Ancak Mısır'ın bazı âmillikleri ile İskenderiye şehrinin idaresini Ahmed'e vermeyi uygun görmemiş, Halife Mu'tezz de bu doğrultuda bir görevlendirme yapmıştır (254/868).³⁰ Mısır'a ondan önce de pek çok Türk kökenli vali atandığı bilinmektedir.³¹

Ahmed, bir süre sonra başarısız bulduğu bazı memurları azletmiştir. Mesela harâc âmili olan Ahmed b. Muhammed b. Müdebbir görevden el çektilenler arasındadır (254/868).³² Bazı memuriyetlere Türk kökenli yönetici ve memurlar atadığı görülmektedir. Berka valisi Muhammed b. el-Ferec el-Fergânî bunlardan birisidir.³³ Ekseriya Türk kökenlilerin komuta ettiği 100.000 kişilik ordusunda diğer unsurlarla birlikte 24.000 Türk askeri yer almıştır.³⁴ Kendisine yakın bir isim olan Ahmed b. Hüseyin el-Ahvazî'yi, Mısır'daki istihbarat ve haberleşmeyi sağlayan dîvânü'l-berîdin başına getirerek çok kritik bir atamada bulunmuştur (257/871). Vazifesini yerine getirmediğine inandığı harâc âmili ile sâhibü'l-berîdi görevden alırken, halife üzerinde büyük nüfuzu olan Bayık Bey'in yardımı dokunmuştur.³⁵ Hazine, bürokrasi ve orduda yaptığı bu değişiklikler ileride güçlü ve kararlı adımlar atmasına yardımcı olacaktır.

Halife Mühtedî (öl. 256/870), bazı sebeplerle Bayık Bey'i öldürünce Mısır ıktâ' olarak Yârcûh et-Türkî'ye verilmiş, bu durum Ahmed'in Mısır'daki konumunu daha da güçlendirmiştir. Zira Yârcûh, İbn Tûlûn'un kayınpederiydi ve aralarında sağlam bir dostluk bulunmaktaydı. Netice itibarıyla o, İskenderiye dahil Mısır'ın idaresini Ahmed'e bırakmıştır. Dolayısıyla Ahmed'in Mısır'daki siyasi gücü

³⁰ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 42; Taberî, *Târîh*, 9/381; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 12/73; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/187-188; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân mimma sebete bi'n-naql evi's-semâ' ev esbetehül-ayân*, thk. İhsân Abbâs (Beirut: Dâru Sâdır, 1415/1994), 1/173; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/501; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/368-369; Makrîzî, *el-Hıtaṭ*, 2/119-120.

³¹ Bunlar hakkında bk. Belevî, *Sîretü Ahmed*, 33.

³² Ya'kûbî, *Târîh*, 2/470; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/187; Makrîzî, *el-Hıtaṭ*, 2/121; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 3/43. İbn Müdebbir döneminde Mısır'ın haracı 1.800.000 dinar iken Ahmed döneminde bu vergi 4.300.000 dinara yükselmiştir. bk. Makrîzî, *el-Hıtaṭ*, 1/185-186. İbn Zûlâk bu rakamı 4.000.000 dinar olarak verir. bk. İbn Zûlâk, *Fezâ'ilü Mısr ve aḥbâruḥâ ve havâşşuhâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1420/2000), 90.

³³ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/283.

³⁴ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, thk. Fazıl Gezenferoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997), 110-111.

³⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/470, 472.

artarak devam etmiştir.³⁶ İbn Tağrıberdî, bundan böyle onun bağımsız hareket etmeye başladığını ve nüfuzunun Fırat'tan Mağrib'e kadar genişlediğini kaydetmektedir.³⁷

Ahmed ilk zamanlar bazı isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. 255/869 tarihli İbn Tâbâtabâ isyanı³⁸ ile 256/870 tarihli İbn es-Sûfî el-Alevî (İbrâhim b. Muhammed) isyanı -ki iki kez müdahale edilmiştir³⁹ - bunlar arasında yer alır.⁴⁰

3. Halife Mu'temid'le İlişkileri

Halife Mühtedî bazı Türk komutanlar tarafından azledilerek yerine, Cevsâku'l-Ĥâkânî'de (Hakan Sarayı) göz hapsinde tutulan Ahmed b. Ca'fer el-Mütevekkil (Mu'temid-Alellâh) getirilmiştir (256-279/870-892).⁴¹

Halife Mu'temid, Mühtedî döneminden itibaren Mısır ve Şâm eyaletlerine ait paraları ve malları merkeze teslim etmeyen Filistin-Ürdün Valisi ve aynı zamanda Dimaşk hâkimi olan İsâ b. Şeyh'in üzerine Ahmed b. Tûlûn'u göndermeyi uygun görmüştür. Ahmed, İbn Şeyh için iyi bir hazırlık yapmış ve büyük bir ordu tertip etmiştir. Askerî bir harekattan önce İbn Şeyh'e elçi göndererek halifeye itaat etmesini ve gasp ettiği malları geri vermesini istediye de olumlu bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine kardeşini vekil bırakarak Mısır'dan hareket etmiş, fakat Irak'tan (hilafet merkezinden) aldığı bir mektup üzerine Fusta'ta geri dönmüştür (256/870).⁴² Görüldüğü gibi Ahmed, halifenin emrini yerine getirmek için derhal harekete geçmiş ve vazifesini koşulsuz yerine getirmeye çalışmıştır.

³⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/475; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/187-188; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/386-387; Maqrîzî, *el-Ĥıta't*, 2/121; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 3/6.

³⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 3/6.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/217; Maqrîzî, *el-Ĥıta't*, 2/130; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 3/6.

³⁹ Muhammed b. Yûsuf Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, thk. Muhammed Hasen – Ahmed Ferid (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, 1424/2003), 160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/238-239; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/381; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 3/6.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/263-264; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/381.

⁴¹ Mu'tahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts), 6/124; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 394; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 12/103; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/228-235.

⁴² Ya'kûbî, *Târîh*, 2/472; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 161-162; İbn 'Asâkir, *Târîh*, 47/311-312; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, 1/222; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/387; Maqrîzî, *el-Ĥıta't*, 2/122, 130; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 3/7.

Halife Mu'temid, Mısır'ı 257/871 tarihinde iktâ' olarak Yârcûh et-Türkî'ye vermiş, o da Ahmed'i buradaki vazifesinde bırakmayı uygun görmüştür.⁴³ Yârcûh 258 ya da 259 Ramazan'da (872 ya da 873 Temmuz) öldüğünde Ahmed, Mu'temid'in onayıyla Mısır hâkimi (genel valisi) konumuna yükselmiştir.⁴⁴ Böylece o, vekaleten yürüttüğü vazifesini bundan sonra asaleten sürdürecektir. Bu durum kendisine özgüven kazandırmış olmalıdır. Fakat bu sırada yine bazı isyanlarla uğraşmak durumunda kalmıştır. Hz. Ömer'in soyundan gelen Ebû Abdırrahman el-'Umerî isyanı (259/873)⁴⁵ ve İbn es-Sûfi'nin yakın adamlarından Ebû Ravh lakaplı Seken isyanı (260/874)⁴⁶ ve Berkâ halkı isyanı (261/875)⁴⁷ bunlar arasında zikredilebilir.

Bu isyanları bastırarak Mısır'da iç huzur ve istikrarı sağlamayı başaran Ahmed bu kez çok daha zorlu bir mücadele vermek zorunda kalacaktır.

4. Halife Nâibi Muvaffak'la Mücadelesi

928| db

Halife Mu'tezz tarafından Mısır valiliğine vekâleten atanan Ahmed, buradaki nüfuz ve yetkisini tedricen artırmıştır. O, Halife Mühtedî ile herhangi bir ihtilaf yaşamazken Halife Mu'temid döneminin on beşinci yılından itibaren Bağdat yönetimiyle bazı sorunlar yaşamaya başlamıştır. Bu bağlamda, halife nâibi sıfatıyla mühim vazifeler ifa eden Muvaffak'ın ismi ön plana çıkmaktadır. Zira, babası Mütevekkil'in sağlığından itibaren hırslı, mücadeleci, atak, siyasi ve askerî dengeleri gözetken, cesur, güçlü ve başarılı bir profil çizen Muvaffak⁴⁸ âdeta gölge bir halife gibi hareket etmiş; onun devlet işlerindeki baskın ve belirleyici rolü, dönemin kudretli isimlerinden olan ve Halife Mu'temid'le iyi ilişkiler içerisinde bulunan İbn Tûlûn'u rahatsız etmiş ve ikili arasında başlayan huzursuzluk nihayet fiili çatışmaya dönüşmüştür.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/249; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/376.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/257; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/329; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/387-388.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/476; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/264-265; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/381.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/273.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/283; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, 2/50; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, 1/228.

⁴⁸ Kişilik özellikleri ve faaliyetleri hakkında bk. Mutlu Saylık, "Ebû Ahmed Talhâ El-Muvaffak-Billâh'ın (ö. 278/891) Abbâsîler Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2022), 210-225.

Muvaffak'ın tarih sahnesinde yer alması zikredilen vasıflarıyla alakalıdır. Halife Mu'temid, ülke tarihinin en büyük problemlerinden olan Zenci İsyanı (255-269/869-883) Abbâsî siyasi ve idari varlığını tehdit eder bir noktaya ulaştığında kardeşi Muvaffak'ı sürgünde olduğu Mekke'den başkent Sâmerrâ'ya getirerek onu Kûfe, Haremeyn, Yemen, Bağdat, Sevâd, Vâsî, Basra, Ahvâz, Fâris ve Dicle'ye bağlı yerleşim birimlerine vali olarak atamıştır (261/875).⁴⁹ Oğlu Ca'fer'den (Mufavvaḍ-İlallâh) sonra onu veliaht ilan etmiş, ülkeyi ikisinin arasında taksim ederek doğunun idaresini Muvaffak'a bırakmış, son olarak da Zenci isyanını bastırmasını kendisinden istemiştir.⁵⁰ Onun, elde ettiği başarılar ve ulaştığı güç sayesinde zamanla halifeyi gölgede bıraktığı söylenebilir.

Stratejik konumu, Baharat Ticaret Yolu ve verimli Nil Deltası ile ön plana çıkan Mısır eyaletini her bakımdan ileri bir noktaya taşıyan Ahmed,⁵¹ valiliğinin asaleten onaylandığı 259/873 tarihinden itibaren iç işlerinde bağımsız hareket eden güçlü bir vali profili çizmektedir. Bu tarihler, Muvaffak'ın devlet işlerini fiilen üstlendiği yıllara⁵² tekabül etmektedir. Baskın bir veliaht ile hâkim olduğu toprakları neredeyse özerk bir statüyle yöneten kudretli bir valinin anlaşmazlığa düşmesi ise uzun sürmeyecektir.

Muvaffak ile Ahmed arasındaki ihtilafın sebebi kaynaklarda ana hatlarıyla yakın olarak verilmektedir. Buna göre Saffârîler⁵³ ve Zenci isyanı⁵⁴ ile başarılı bir mücadele yürüten Muvaffak, 262/876 yılından itibaren Mısır Valisi Ahmed ile anlaşmazlık yaşamaya başlamış ve bu durum ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır. Muvaffak, yerine bir vali atamak istemişse de Ahmed'in makamına hiç kimse talip olmamıştır. Zira Ahmed, Irak bölgesindeki komutan ve üst

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/241; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/328; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/26.

⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 15/428; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/549; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/388; Makrîzî, *el-Hıttat*, 3/313.

⁵¹ Mısır'da gerçekleştirdiği idari reformlar, kurum ve müesseseler üzerindeki tasarrufları, bayındırlık faaliyetleri ve iktisadi hayata getirdiği canlılık hakkında bk. Yunus Ak-yürek, "Mısır'da İlk Dönem Türk İdarî Uygulamaları, Ahmed b. Tûlûn Örneği", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 10 (2017), 30–40.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/241; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/328; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/26.

⁵³ Taberî, *Târîh*, 9/516-518; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/290-292; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 16/5-6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/332-333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/568; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/390-391.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/292-295; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, 2/48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/332; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, 1/227; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/390.

düzey bürokratlara düzenli olarak hediyeler göndermekte ve onların çeşitli hizmetlerini görmekteydi. Bunun üzerine Muvaffak, bir mektup göndererek onu azletmekle tehdit etmiştir. Ahmed, cevabi mektubunda onun hakkında oldukça ağır ifadeler kullanınca bu duruma öfkelenen Muvaffak, Mûsâ b. Boğa adlı Türk komutana Mısır'ı ele geçirmesi için talimat vermiştir. Mûsâ'nın Rakka'da konuşlandığı haberini alan Ahmed, Mısır'daki kaleleri güçlendirmiş ve bazı tedbirler almıştır. On ay kadar Rakka'da kalan Mûsâ'nın askerleri, erzakın tükenmesi ve maaş alamamaları sebebiyle isyan etmiş, saklanmak zorunda kalan Mûsâ sonunda Irak'a geri dönmüştür. Bu tehlikeyi atlatan Ahmed'in çokça tasaddukta bulunduğu kaydedilir.⁵⁵

İbn Haldûn ikili arasındaki husumeti daha detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Buna göre Zenciler Basra bölgesini ele geçirip hilafet ordularını bozguna uğrattınca Halife Mu'temid, sabık Halife Müh-tedî tarafından Mekke'ye sürgün edilen Muvaffak'a haber göndere-rek kendisini göreve çağırdı; oğlu Müfevvađ'ın ardından onu ikinci veliaht atadı ve İslâm topraklarını ikisi arasında paylaştırdı. Doğuyu Muvaffak'a verip onu zencilerle savaşmakla görevlendirdi. O da zencilerle savaşmak üzere yola koyuldu. Bu sırada ülkenin doğu-sunda karışıklıklar baş gösterdi. Valiler vergi toplamaktan aciz kal-dılar. Muvaffak da para sıkıntısı çektiğinden şikâyet etti. İbn Tûlûn ise Halife Mu'temid'e mal/para göndererek onu kendisine bağlıyor-du. Bunun üzerine Muvaffak kendisine para, değerli kumaş, köle ve at göndermesi konusunda Ahmed'i teşvik etmesi için Mütevekkil'in hizmetçisi Naḥrîr'i Mısır'a gönderdi. Ayrıca ona, Ahmed'i tutukla-masını gizlice emretti. Muvaffak (Ahmed ile bazı komutanların) mektuplarını ele geçirdi; bunun üzerine bunların bir kısmını öldür-dü, bazılarını ise cezalandırdı. Ahmed ise Naḥrîr'le birlikte ona iki milyon iki yüz bin dinar, köleler ve değerli kumaşlar gönderdi. Son-ra da topladığı vergiyi Şâm valisi Anâcûr'un (Amâcûr) güvendiği bir kişiyle birlikte yolladı. Muvaffak, İbn Tûlûn'un Naḥrîr'e muamelesi-ne binaen Musa b. Boğa'ya Ahmed'i Mısır'dan uzaklaştırması ve buraya Anâcûr'u ataması için bir emirname ilette. Musa, Anâcûr'a Mısır'a vali olarak atandığını yazılı olarak bildirdi. Fakat Anâcûr, Ahmed'e karşı koyamayınca Musa, Mısır'ı Anâcûr'a teslim etmek üzere yola koyuldu ve Rakka'ya ulaştı. O, Ahmed'i para konusunda

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/305; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/332-333; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/412, 429; Makrîzî, *el-Fıḥr*, 3/317.

sıkıştırdı. Ahmed ise onunla savaşmak üzere hazırlık yaptı. Musa, Rakka'da on ay kaldı. Sonunda askerleri huzursuzluk çıkarıp isyan etti ve kendisinden erzak istedi. Kâtibi de ortadan kaybolunca geri dönmek zorunda kaldı (264/877). Sonrasında Muvaffak, İbn Tûlûn'a kendisine gönderdiği parayı az bulduğunu bildirdi; onu azarladı ve tehdit etti. İbn Tûlûn ise ona, "Bu iş senin değil, (halifenin oğlu olan) Ca'fer b. el-Mu'temid'indir." şeklinde sert bir cevap verdi. Bu ise Muvaffak'ı kızdırdı ve Halife Mu'temid'den sınır bölgesini (şügûr) korumak için birini görevlendirmesini, İbn Tûlûn'un buranın işleriyle ilgilenmediği için bu görevi ona emanet edemeyeceğini söyledi.⁵⁶

Ahmed "Bu iş senin değil, Ca'fer b. el-Mu'temid'indir." sözleriyle muhtemelen ülkenin batısının Ca'fer'in hâkimiyet sahası olduğunu Muvaffak'a hatırlatmış, yine bu bağlamda sadece Ca'fer'e itaat edeceğini vurgulamıştır. O, Muvaffak'ın kendisine doğrudan emir vermesini ve mali kısıp almasını, diğer Türk komutanları şahsına karşı kıskırtmasını ve nihayet onu azlederek bir başka Türk komutanı yerine Mısır valisi yapmak istemesini yanıtırsız bırakmayacaktır.

db | 931

İbn Hallikân (öl. 681/1282), Muvaffak'ın Zenci isyanıyla uğraşmasını fırsat bilen Ahmed'in Dimaşk, Şâm bölgesi, Antakya ve şügûr bölgesini ele geçirdiğini kaydetmektedir.⁵⁷ Hadisenin arka planı ise diğer kaynaklar eşliğinde anlaşılabilir. Buna göre 264/877'de Dimaşk valisi Anâcûr et-Türkî ölmüş, yerine oğlu vekâleten geçmişti. Ahmed vakit kaybetmeden ona bir mektup göndererek halifenin Şâm ve şügûr bölgeleri iktâ'ını kendisine bıraktığını hatırlattı. Bunun üzerine Anâcûr'un oğlu kendisine itaatini sundu. Böylece Dimaşk'ı kolaylıkla ele geçiren Ahmed ardından Humus, Hama ve Haleb'i aldı.⁵⁸ Akabinde Antakya üzerine yürüdü ve vali Sîmâ et-Tavîl'e şehri teslim etmesi halinde kendisini koltuğunda bırakacağını vaat etti. Sîmâ teklifi kabul etmeyince muhasara başladı ve şehir, halkın verdiği istihbarat sayesinde ele geçirildi (265/878).⁵⁹ Bu anlatımda Zenci isyanına ve Ahmed'in bu isyandan istifadeyle mezkûr yerleri ele geçirmesine dair herhangi bir bilgi

⁵⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, 4/388.

⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/173.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/316-317; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/335; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/565; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/396.

⁵⁹ Taberî, *Târîh*, 9/543; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/565; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/396.

bulunmamaktadır. Yine Ahmed'in sözleri esas alındığında, mezkûr yerlerin idaresinin halife tarafından daha önce kendisine iktâ' olarak verildiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle onun, Muvaffak'tan gördüğü baskıya tepki olarak, öncesinde halife tarafından kendisine iktâ' edilen, dolayısıyla da hak sahibi olduğuna inandığı Şâm bölgesi ve bahsi geçen diğer yerleri sulh yoluyla ele geçirdiğini söylemek daha doğru olacaktır. Ayrıca onun, bu yerler üzerinde hâkimiyet kurmayı bir güvenlik meselesi olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Zira Muvaffak -geçtiği üzere- Musa b. Boğa'ya Ahmed'i güç kullanarak Mısır valiliğinden almasını emretmişti. Buna o dönemde mâni olmayı başaran Ahmed bir daha böyle bir tehlike yaşamamak için Mısır'la (Filistin ve Sina Yarımadası üzerinden) kara ve deniz bağlantısı olan Şâm bölgesini ve kuzeyindeki bazı stratejik noktaları Mısır'ın güvenliği açısından ele geçirmeyi elzem görmüş ve bunu güçlü Dimaşk Valisi Anâcûr öldüğünde yapabilmıştır. Ahmed'in bu yerleri ele geçirirken Muvaffak'ın bu sırada Zenci isyanıyla meşgul olmasının onun işini kolaylaştırdığı ise bir gerçektir. Netice itibariyle o, attığı adımlarla Mısır'ın güvenliğini büyük ölçüde sağlamışsa da bundan böyle Muvaffak'ı daha da karşısına almıştır.

932 | db

Tarsus şehri de Ahmed ile Muvaffak arasında bir başka mücadele alanı olmuştur. Ahmed, Mısır valiliği öncesinde -o zamanlar Abbâsîlerin elinde olmayan- Tarsus üzerine birçok kez sefere çıkmıştı. Mısır'a atandıktan sonra Tarsus'a hâkim olmayı ve buradan bir komutanını (Bizans üzerine) sefere çıkarmayı istiyordu. Muvaffak'tan Tarsus valiliğini muhtemelen bu gayeyle talep ettiyse de o, bunu kabul etmeyip buraya birbiri ardınca valiler görevlendirdi. Fakat bu valiler başarısız oldu. Bu sırada Tarsus için son derece stratejik bir konumda olan Lü'lü'e kalesi halkı (Lü'lü'eliler, Rumların kara ve denizden her taarruzunu gözlemleyip derhal Tarsuslulara ulaştırırlardı), kaleyi Rumlara teslim etmeye karar verdi. Zira Tarsus valisi Erhûz et-Türkî, Lü'lü'e ahalisine vaat edilen para ve erzakı göndermemiş; hatta Tarsuslular tarafından Lü'lü'eliler için toplanan on beş bin dinara da el koymuştu. Buna öfkelenen halk kaleyi Rumlara teslim etti. Haber Halife Mu'temid'e ulaştığında o, buranın idaresinin Ahmed b. Tûlûn'a devredilmesine karar verdi (263/876).⁶⁰ Bu anlatımdan, Muvaffak'ın Tarsus valiliğini vermediği Ahmed'e halifenin son derece güvendiği; Rumlara karşı güçlü ve

⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/308-309; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/421-422; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 3/31.

güvenilir bir sınır koruması sağlayabileceğini öngördüğü için buranın idaresini kendisine vermeyi uygun gördüğü sonucuna varılabilir. Fakat halifenin bu kararının sözde kaldığı anlaşılmaktadır. Ahmed, Tarsus'un idaresini fiilen üstlenmek üzere hareket etmiş ve Antakya'yı aldıktan sonra buraya geçmiştir. Fakat kalabalık ordusu sebebiyle şehirde fiyatlar yükselince ahali, Tarsus'u terk etmesini ya da sınırlı sayıda bir askerî birlikle ikamet etmesini kendisinden istemiş, o da prestij kaybetmemek adına şehirden ayrılarak Şâm'a dönmek zorunda kalmıştır (264/877).⁶¹

Ahmed, Şâm'da bulunuyorken Mısır'da yerine vekalet eden oğlu Abbas'ın devlet mallarına el koyarak isyan başlattığı ve Berka'ya gittiği görülmektedir (265/878).⁶² Ahmed ise Şâm bölgesindeki işlerini hallettikten sonra kölesi Lü'lü' komutasındaki bir orduyu Rakka'da bırakmış; diğer ordusu ile Harran bölgesi valisi Muhammed b. Otamış et-Türkî'yi ağır bir yenilgiye uğratarak Harran'dan çıkartmıştır. Kendisine bağlı bir ordu ise Muhammed'in kardeşi Mûsâ b. Otamış'ı esir alarak yanına getirmiş, Ahmed de onu Mısır'a götürmüştür (265/878).⁶³ Cezire bölgesindeki Muvaffak'a bağlı Türk komutanların, onunla mücadele etmeyi sürdürdükleri bu rivayetten anlaşılmaktadır. Oğlu Abbas'ın isyanı ise Muvaffak'la mücadelesini olumsuz etkilemiş olmalıdır.

Bizans ile de eşzamanlı olarak mücadeleye devam eden Ahmed, Diyâr-ı Rûm'a birçok sefer düzenlemiştir. Kölesi Lü'lü' bu bağlamda Rumlarla savaşmış ve pek çok Bizanslıyı öldürmüştür (266/879).⁶⁴ Vekili Sîmâ aynı yıl Tarsus halkından oluşan üç yüz kişilik bir askerî birlikle Süğûru's-Şâm istikametinde gazaya çıkmış; Hırakl'in topraklarında karşılaştığı yaklaşık dört bin kişilik düşman

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/316-317; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/396.

⁶² Belevî, *Sîretü Ahmed*, 244-267; Babasının bütün çabasına rağmen isyanı sonlandırmayan Abbâs; Berberîler, İbâzîler ve Trablus valisi ile girdiği başarısız askerî faaliyetlerin ardından son derece kötü bir vaziyette Berka'ya dönmek zorunda kalmıştır. Babasının gönderdiği orduyla da çarpışan Abbâs yenilmiş ve esir alınarak Ahmed'in yanına götürülmüştür. Ahmed, onu kırbaçlattıktan sonra sarayın bir odasına hapsedmiştir (268). bk. Taberî, *Târîh*, 9/602; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/324-325; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/565-566; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/396.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/317-318; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/571; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/396-397. Ahmed'in kölesi Lü'lü', Re'sü'l-'ayn'da bulunan Mûsâ b. Otamış'ın üzerine yürümüş ve onu esir alarak Rakka'ya götürmüştür (265). bk. Taberî, *Târîh*, 9/551; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/571.

⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/571.

unsuruyla çarpışmış ve zafer elde etmiştir.⁶⁵ 268/881 tarihinde Şâm sınırı istikametindeki yaz seferinde valisi el-Fergânî, Rumlardan çok sayıda kişiyi öldürmüş, birçok esir almış ve bol ganimet ele geçirmiştir.⁶⁶ Bu tarihlerde Halife Mu'temid'le olan iyi ilişkileri ve onun tarafından hala Mısır valisi olarak tanınıyor olması Ahmed'in söz konusu mücadeleleri Abbâsîler adına verdiğini göstermektedir.

268/882 Zilkade ayından itibaren Muvaffak'la olan mücadelelerinde durum aleyhine dönmeye başlamıştır. Abdülmelik b. Sâlih el-Hâşimî'nin torunlarından Bekkâr adındaki kişi bu yıl Şâm bölgesinde yer alan Selemiyye, Haleb ve Humus'ta İbn Tûlûn'a isyan ederek insanları Muvaffak'a bey'ate davet etmiştir. Ahmed'in iki komutanı (İbn Abbâs el-Kilâbî ve Lü'lü'ün gönderdiği Yûzer) bu isyana askerî müdahalede bulunmuşsa da başarılı olamamıştır.⁶⁷ Yine aynı yıl içerisinde Ahmed'in azatlık kölesi ve komutanı olan Lü'lü' kendisine karşı muhalif tavırlar sergilemiş,⁶⁸ bu durum bir süre sonra ayrılıkla neticelenmiştir. El-Cezîre bölgesinin önemli şehirlerine (Humus, Kınnesrîn, Haleb, Diyâr-ı Mudar) hâkim olan Lü'lü', Muvaffak'a bir mektup göndererek kendisiyle anlaşmak istediğini bildirmiş, ondan birtakım taleplerde bulunmuş, şartları kabul edilince de o sırada Zenci lideriyle savaş halinde olan Muvaffak'a katılmak üzere harekete geçmiştir (269/882).⁶⁹

Bu noktada Muvaffak'ın tavrını da analiz etmekte fayda vardır. Merkezî idarelerde sistemin, karizmatik valiler, bürokratlar ve komutanlar gibi nüfuz sahibi aktörlerin elde ettikleri güç, şöhret ve destekleyici kitlesi temelinde gelecekte potansiyel sorunlar teşkil edebilecekleri öngörüsüyle, çeşitli gerekçelerle görevden alma, rütbe indirimi, azil, hapis veya infaz gibi yaptırımlara başvurduğu bilinmektedir. Buna mukabil bahsi geçen aktörlerin de sistem üzerinde egemenlik tesis etme ve bu durumu sürdürme yönünde çaba gösterdikleri tarihsel bir olgudur. Aynı durum Sâmerâ döneminde

⁶⁵ Taberî, *Târîh*, 9/553; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/336.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/373; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/580.

⁶⁷ Taberî, *Târîh*, 9/611; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/372.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/372; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/393; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 3/44.

⁶⁹ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 305–308; Taberî, *Târîh*, 9/614; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/393–394. On dört yıl, dört ay, altı gün süren bu isyan Lü'lü' ve askerlerinin verdiği güçlü destek sayesinde bastırılabilmiş, isyanın lideri öldürülmüştür (Safer 270). Ayrıntı için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/399–400; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/584–585; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/413.

de yaşanmıştır.⁷⁰ Muvaffak'ın tavrı bu açıdan değerlendirildiğinde, onun yaşanılanları göz önünde bulundurduğu ve bir devlet adamı duruşu sergilediği söylenebilir.⁷¹ Nitekim Ahmed'in sağlığında vekil olarak bıraktığı (269/882), ölümü ile de ileri gelenler ve komutanlar tarafından yerine geçirilen oğlu Humâreveyh'in, Azerbaycan Türk Valisi -Abbâsîlere karşı verdiği mücadele ile Sâcoğulları isimli yerel hanedanı kuran- Muhammed b. Ebi's-Sâc ile ittifak kurarak Abbâsîlere Şâm bölgesinde zor anlar yaşatması⁷² aslında Muvaffak'ın endişelerinde haklılık payı olduğunu göstermektedir.

Muvaffak'ın, Mısır için bir tehdit olarak algıladığı Rüstemîleri,⁷³ gücünden çekindiği Ahmed'i azledip yerine itaatkâr bir Türk vali atayarak ve bu valinin Ağlebîlerle⁷⁴ iş birliğini temin ederek engellemeyi planladığı da söylenebilir.

Muvaffak, Sistân bölgesi üzerinde hâkimiyet kuran Saffârî ailesi lideri Ya'kûb b. Leys eş-Şaffâr (öl. 265/879) ve yerine geçen kardeşi 'Amr b. Leys ile de eş zamanlı benzer problemler yaşamıştır.⁷⁵ Bu nedenle onun İbn Tûlûn ve oğlu Humâreveyh'e karşı takındığı tavrı Abbâsî devlet politikasının bir parçası olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

⁷⁰ Abbâsî Devleti için de aynı durum söz konusudur. Sâmerrâ döneminde, Türk komutanların Mütevekkil'den başlayarak Abbâsî halifelerine karşı sergiledikleri menfi tavrı ve eylemlere, araştırmanın Giriş bölümünde (15-19. dipnotlarda) kısaca değinilmiştir.

⁷¹ Türk komutanlar Sâmerrâ dönemi sonrasında da aynı tavrı sürdürmüşlerdir. Halife Muktedir-Billâh'ın halife olmasıyla (295/908) devlet işlerinde nüfuzları yeniden artmaya başlayan Türk komutanların, halifelerle ve birbirleriyle olan mücadeleleri devleti son derece zayıf duruma düşürmüştür ve bu karmaşadan istifade eden Şii Büveyhîler sonunda Sünnî başkenti Bağdat'a girmiş ve burayı yaklaşık 110 yıl boyunca ellerinde bulundurmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Emîrül-Ümerâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/158-159; Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 47-49.

⁷² Ahmet Ağırakça, "Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/348-349.

⁷³ (Hâricî-İbâzî) Rüstemîler Devleti (160/777-296/909), Ahmed'in hâkimiyetindeki Mısır'ın batısına zaman zaman saldırılarda bulunuyordu. bk. Nadir Özkuyumcu, "Rüstemîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/295-296.

⁷⁴ Ağlebî ailesi, Abbâsîler adına Hârûnürreşid'den itibaren İfrikiyye (Tunus) toprakları valiliğini yürütmekteydi. bk. Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/475-476.

⁷⁵ Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/464.

Özetle, Ahmed'in Mısır'da son derece güçlü bir konum kazanması, Halife Nâibi Muvaffak'ı ileriye yönelik endişelendirmiş ve sathi bahanelerle onu ivedi olarak görevden almak için birtakım somut adımlar atmak zorunda kalmıştır. Ahmed'in bundan sonraki radikal sayılabilecek tavır değişikliğinde kuşkusuz bu adımların etkisi büyük olmuştur. Bundan böyle o, Muvaffak'a karşı başlattığı muhalefetin dozunu her geçen gün arttıracaktır.

5. Halife Mu'temid'in Ahmed'i Azletmesi ve Arka Planı

Halife Mu'temid, İbn Tûlûn'a gönderdiği bir mektupta Muvaffak'ı gizlice şikâyet etmişti (269/882). Buna göre Muvaffak yönetim işlerini (tamamen) ele geçirmişti. Halifeden bağımsız emir ve yasaklar veriyor, heyetler kendisiyle temasa geçiyor, harâc vergileri ona gönderiliyor ve valiler onun tarafından atanıp görevden alınıyordu. Ahmed cevabi mektubunda halifeyi Mısır'a davet ederek ona yardım vaadinde bulundu ve buluşma noktası olarak belirlediği Rakka'da kendisini karşılamak üzere asker gönderdi. Halife de Muvaffak'ın Zenci isyanı ile uğraşmasını fırsat bildi ve bazı komutanlarını yanına alarak avlanma bahanesiyle Sâmerâ'dan ayrıldı (Cemâziyelevvel 269/Kasım 882). Fakat Musul ve el-Cezîre valisi İshâk b. Kündacık, Muvaffak'ın veziri konumundaki Sa'îd b. Muhallem'in emriyle, topraklarına giren bu kabiledeki Türk komutanları bir hileyle tutukladı, pranga vurdu ve bütün mallarına el koydu. İshâk, o sırada birden fazla isyanla uğraşmak zorunda olan Muvaffak'a karşı bu teşebbüsü sebebiyle halifeyi ayıpladı; ardından da onu ve mezkûr komutanları Sâmerâ'ya götürerek Muvaffak'a teslim etti (5 Şâban 269/17 Şubat 883). Hadiseyi haber alan Ahmed, hutbelerde Muvaffak'ın adının zikredilmesini ve ona dua edilmesini yasakladı. Ayrıca ismini tırâzlardan kaldırdı. Bu duruma öfkelenen Muvaffak önce Halife Mu'temid'e, dâru'l-âmmе (yönetim merkezi) ile minberlerde Ahmed b. Tûlûn'a lanet okumasını bir mektupla bildirdi. Halife de dâru'l-âmmеde İbn Tûlûn'a lânet okudu ve minberlerden onun lanetlenmesini emretti. Bunun üzerine oğlu Ca'fer el-Müfevviḍ, Bağdat Cuma Camii'ne gitti ve minberden İbn Tûlûn'a lanet okudu. Muvaffak, İbn Kündac'a yaptıklarından ötürü teşekkür etti, ardından İbn Tûlûn'un Bâbü's-Şemâşîyye'den İfrîkiyye'nin en uzak noktasına kadar sahip olduğu bütün makam ve yetkileri kendisine verdi ve son olarak onu şurṭa-i ḥâssanın (emniyet ve asayîşi sağlayan teşkilatın) başına getirdi (269/883). Aslında halife, Ahmed'e lanet okumayı istememiş, bunu Muvaffak'ın emri ile yapmak

zorunda kalmıştır.⁷⁶ İbnü'l-Esîr, “Zira halifenin gönlü Ahmed’e yakındı.”⁷⁷ diyerek taraflar arası ilişkilerin mahiyetini ortaya koymaktadır.

Mısır valiliği ile bütün görev ve yetkilerinden azledilmesi, üstelik hilafet merkezlerinde okunan hutbelerde lanetlenmesi şüphesiz Ahmed’in büyük prestij kaybına uğramasına yol açmıştır.

Ahmed’in, bu hadiseden sonra kontrolü kaybettiği söylenebilir. Belevî ve Kindî’nin kaydettiğine göre o, Muvaffak ve İshâk b. Kündac’ın yaptıklarını öğrenince Şâm’a döndü ve valilerine; kadıları, fakihleri ve eşrafı toplamalarını birer mektupla emretti. Halifenin başına gelenler ve son durumu hakkındaki mektubu ise Mısır’a ulaştı ve halka okundu. Mektupta, Muvaffak’ın halifeye olan bey’atini bozduğu, onu esir aldığı ve Ahmed b. Hatib’in evinde onu kendisine karşı kışkırttığı, Mu’temid’in bu sebeple son derecede zor durumda kaldığı ve şiddetle ağladığı geçiyordu. Sonra(ki) cuma günü irat edilen hutbelerde, halifeye yapılanlar cemaate anlatıldı ve ona, “Allah’ım! Halifeyi, kendisini kuşatanlardan ve zulmedenlerden koru.” şeklinde dua edildi. Bu sırada Mısır’dan Bekkâr b. Kuteybe ve pek çok âlim Şâm’a, Ahmed b. Tûlûn’un yanına ulaştı. Şâm halkı ve şügür halkının da hazır bulunduğu geniş katılımlı toplantıda Ahmed, Halife Mu’temid’e muhalefet ettiği ve onu kısıtladığı için Muvaffak’ı veliahtlıktan azletmelerini kendilerine emretti. Bunu şu sözleriyle vurguladı: “Muvaffak itaatten çıktı ve zimmet ehlinde beri oldu. Bu sebeple ümmetin ona karşı cihad etmesi vacip olmuştur.” Bekkâr b. Kuteybe, Muhammed b. İbrahim el-İskenderânî ve Fehd b. Musa dışında orada bulunanların tamamı onun sözlerini tasdik etti.⁷⁸ Bu duruma öfkelenen Ahmed, 246/860 tarihinden itibaren Mısır kadılığı vazifesini yürüten Bekkâr’ı zindana attırdı. Saygın kişiliğiyle tanınan Kadı Bekkâr burada vefat etmiş, Mısır kadılık makamı kendisinden sonra üç yıl boyunca boş kalmıştır.⁷⁹

⁷⁶ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 280, 289-294, 298-300; Taberî, *Târîh*, 9/620-621, 627; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/394-395, 397; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/337-338; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/582; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/412-413, 429.

⁷⁷ bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/397.

⁷⁸ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 294-298; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 169.

⁷⁹ İbn Abdilhakem Ebü'l-Kasım, *Fütûhu Mısr ve aḥbâruhâ*, thk. Muhammed el-Huceyrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996/1416), 267; Belevî, *Sîretü Ahmed*, 316-317; İbn 'Asâkir, *Târîh*, 10/371; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/279-280; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/32-33; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/595-596.

Muvaffak'ın, Ahmed'e beddua etme noktasında halifeye emir vakide bulunması, yine halifenin baskı neticesi onu azledip bütün yetkilerini İbn Kündac'a vermesi Ahmed'i böyle bir misilleme yapmaya sevk etmişse de onun, Halife Mu'temid'i Mısır'a davet ettiği unutulmamalıdır. Ahmed'in himâyesi altındaki bir Abbâsî halifesi-nin, Memlûkler Devleti'nin himayesindeki siyasi nüfuzdan yoksun ve son derece kısıtlı yetkilere sahip Abbâsî halifeleriyle benzer statüde⁸⁰ olacağı ise güçlü bir ihtimaldir. Sonuç olarak, hilafet makamının Bağdat'tan Serra'ya nakliyle ortaya çıkan sorunların farklı boyutlarda yaşanmaması için Muvaffak'ın bu noktada yukarıdaki tedbirleri aldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Ahmed attığı bu radikal adımdan sonra dinî ve stratejik önemi haiz Mekke'yi ele geçirmek ve Tarsus üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmek istemiştir.

6. Mekke'yi Ele Geçirmek İstemesi ve Ölümü

Ahmed bir süre sonra Mekke'yi ele geçirme teşebbüsünde bulunmuştur. Ka'be'de okunan hutbelerde isminin halifeyle birlikte tekrar anılmasını sağlamak ve böylece onunla barışık olduğunu göstermek, İslâm coğrafyasının her noktasından hac ve umre için buraya gelen ziyaretçilere hizmet ederek toplum nazarında kaybet-tiği itibarı yeniden kazanmak hedefleri arasında zikredilebilir.

O, bu bağlamda Mekke'ye iki komutanıyla birlikte bir süvari ve bir de piyade birliği göndermiştir (269/883). Mekke valisi Hârûn b. Muhammed ise Ahmed'in askerlerinden korktuğu için şehirden ayrılmıştır. Bu sırada Muvaffak'ın gönderdiği Ca'fer en-Na'mûdî adlı komutan Mekke'ye ulaşmış; Hârûn kendisine bağlı bir toplulukla onu karşılamış ve böylece gücünü arttırmıştır. Horasan halkı da Ca'fer'e destek verince, Mekke vadisinde yapılan savaşta İbn Tûlûn'un iki yüz kadar askeri öldürülmüş, diğerleri hezimete uğramış, mallarına ise el konulmuştur (269 Zilkade/883 Haziran). Ardından Ka'be'de irat olunan hutbede İbn Tûlûn'a lanet okunmuştur.⁸¹

Ahmed aleyhine gelişmeler 269/883 yılı boyunca sürmüştür. Buna göre İbn Tûlûn'a bağlı olan Halef, Şâm bölgesine bir saldırı

⁸⁰ Abdullah Mesut Ağır, "Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu", *Gazi-antepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2011), 645–651.

⁸¹ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 298; Taberî, *Târîh*, 9/651-652; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/395; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/583; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/412.

düzenlemiş ve Şâm Valisi Bâzmâr el-Hâdim'i hapsetmişti. Fakat halktan bir grup harekete geçerek Bâzmâr'ı hapisten kurtardı. Halef ise kaçmak zorunda kaldı. Bölge halkı bu hadiseden sonra İbn Tûlûn'a hayır dua etmeyi bırakmış, hatta minberlerden kendisine lanet okumuştur. Ahmed gelişmeler üzerine ordusuyla Ezene'ye (Adana)⁸² gelmiştir. Fakat Yâzmân ve Tarsus halkının direnişi karşısında bir şey yapamamış ve bir süre sonra buradan Humus'a, daha sonra da Dımaşk'a geçmiştir.⁸³

Alınan başarısızlıklar Ahmed'in siyasi rakiplerini cesaretlendirmiştir. Buna göre 270 Şevval/884 Nisan ayında halifeye bağlı olan Musul hâkimi İshâk b. Kündâc, İbn Tûlûn'a bağlı Rakka hâkimi İbn Da'bâş'ın üzerine yürümüştür.⁸⁴

Tarsus hâdimi Yâzmân (Bâzmâr, Bâzmân) başkaldırıp nâibini tutuklayınca (270/884) İbn Tûlûn ordusuyla üzerine yürümüş ve şehri kuşatmıştır. Ancak Tarsuslular direnince Antakya'ya dönmek zorunda kalmıştır. Burada hastalanan Ahmed deniz yoluyla Mısır'a götürülmüş fakat kurtarılamayarak Mısır'a atanmasının 26. yılında vefat etmiştir (270/884).⁸⁵

db | 939

7. Ahmed b. Tûlûn, Bağımsız Bir Devlet Kurmayı Hedeflemiş midir?

Ahmed'in genel hayatı ve Mısır valiliği dönemi değerlendirildiğinde onun, Abbâsî hilafetine başkaldırdığı, halifeyi tanımadığı ve bağımsız bir devlet kurmaya çalıştığı söylenemez. Bazı kaynaklarda "Tûlûnîler Devleti"⁸⁶ ifadesinin kullanılması bu gerçeği değiştirmektedir. Çünkü müstakil bir devlet için (uğruna mücadele edilen) bir toprak parçası, burada (uzun zamandır) yaşayan yerel bir halk ve iç-dış egemenliği ülkü haline getirmiş bir millet olması gerekir.⁸⁷ Hâlbuki Mısır, siyasi açıdan Abbâsîlere bağlı olan ve Ahmed'in vali-

⁸² Belevî, *Sîretü Ahmed*, 311.

⁸³ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 308–312; Taberî, *Târîh*, 9/613-614; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/396.

⁸⁴ Taberî, *Târîh*, 9/667; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/411.

⁸⁵ Belevî, *Sîretü Ahmed*, 310–316; Taberî, *Târîh*, 9/666; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 7/408; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/339; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/35; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/587; İbn Haldûn, *el-İber*, 3/413.

⁸⁶ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 160–187; İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtaşari'd-düvel*, thk. Anton Salihanî el-Yesû'î (Beyrut: Dâru's-Şark, 1412/1992), 154; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/335, 339; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 22/222; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, 3/134, 139.

⁸⁷ Ömer Özkaya, "Devlet Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi* 8/16 (2020), 327–330.

liğini yürüttüğü bir eyalettir. Ne Ahmed'in ne de varislerinin buna aykırı bir beyanı kaynaklarda geçmektedir. İkinci olarak Mısır'ın nüfusu o dönem için Kıbtîlerin ekseriyeti teşkil ettiği kozmopolit bir yapı arz etmektedir.⁸⁸ Türkler ise buraya daha çok askerî gayelerle, Abbâsî halifeleri tarafından belli sayıda iskân edilen, bu sebeple de demografik yapıda çok az yer aldığı anlaşılan bir unsurdur. Ahmed'in okuttuğu hutbelerde dönemin halifesinin isminin zikredilmesi, bastırdığı "Ahmedî" ya da "Tûlûnî" olarak bilinen dinarların üzerinde halifenin isminin yazıyor olması da⁸⁹ İbn Tûlûn'un Abbâsî hilafetine olan bağlılığını gösterir bir başka delildir.

Sonraki yüzyıllarda farklı coğrafyalarda hüküm süren güçlü Türk hükümdarlarının Abbâsî halifelerine çeşitli boyutlardaki bağlılığı ortada iken,⁹⁰ ilgili yerlerde değinildiği üzere yaşadığı zaman, aldığı eğitim, içerisinde bulunduğu kültür, Abbâsî halifelerine sevgisi, sadakati ve son olarak Abbâsîlere verdiği hizmetler göz önüne alındığında Ahmed'in, mezkûr Müslüman Türk hükümdarlarından farklı bir tutum sergileyerek Mısır'da bağımsızlığını ilan edip bir Türk devleti kurduğunu ifade etmek⁹¹ mümkün değildir.

940| db

Sonuç

Bu çalışma, Abbâsî Devleti'nin Sâmerrâ döneminde Türk unsurun siyasî ve askerî yükselişini ve bu bağlamda Mısır Valisi Ahmed b. Tûlûn'un hilafet merkeziyle olan çalkantılı ilişkisini ele almıştır. Araştırma sonucunda ulaşılan temel netice, Mısır'da önemli bir güç elde eden Ahmed b. Tûlûn'un, kavramsal anlamda Abbâsî Hilafeti'nden bağımsız bir devlet kurma amacı gütmeyeceğidir. Bazı kaynak-

⁸⁸ DİA, "Kıptîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/423.

⁸⁹ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/234.

⁹⁰ Bazı İdil (Volga) Bulgar, Karahanlı ve Gazneli hükümdarlarının dönemin Abbâsî halifeleri ile olan pozitif ilişkileri hakkında bk. İhsan Arslan, "İlk Türk-İslâm Devletleri'nin Abbâsî Hilâfetiyle Münasebetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/27 (2013), 94–103; Bazı Anadolu Selçuklu hükümdarlarının Abbâsî halifesi Nâsır li-dinillâh ile olan olumlu münasebetleri için bk. Fatih Güzel, "Nâsır Li-Dinillâh'ın Hilafeliği ve Şahsiyetine Genel Bir Bakış", *İSTEM* 26 (2015), 48.

⁹¹ Merçil, bu kanaate sahip olanları zikretmektedir. bk. Erdoğan Merçil, "İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi Hangi Devlet İle Başlamalı?", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (2000), 303–304; Nuri Yücel, "Mısır'da Türk Dili ve Kültürünün İlk İzleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 41 (2011), 93. Son dönemde de İbn Tûlûn'un Mısır'da bağımsız bir devlet kurduğu zikredilmiştir. bk. Mehmet Emin Şen, *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasî ve Kültürel Alanda Türkler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 259.

larda “Tûlûnîler Devleti” ifadesinin geçmesi fiilî bir otonomiye (özerklik) işaret etmekle birlikte, resmî bir bağımsızlığı yansıtmamaktadır.

Ahmed'in Abbâsî halifeleri ile doğrudan bir sorun yaşadığı tespit edilememiştir. Hutbelerde ve sikkelerde dönemin halifesinin ismine yer vermesi, hilafet kurumuna bağlılığının en somut göstergesidir.

Ahmed asıl mücadelesini devletin fiilî yöneticisi ve halife nâibi olan Muvaffak'a karşı vermiştir. Muvaffak, onun artan gücünü merkezî otorite için potansiyel bir tehdit olarak algılamış ve bu nedenle kendisini görevden almak için radikal adımlar atmıştır. Yerine Anâcûr et-Türkî'yi atamak istemesi ise aslında onun Türk komutanlarla ilkesel bir problem yaşamadığının kanıtıdır.

Ahmed'in Şâm bölgesini ele geçirmesi, Muvaffak'a karşı siyasî manevraları ve nihayet Mekke'yi zapt etme teşebbüsü gibi eylemlerinin, önceden planlanmış bir bağımsızlık projesinden ziyade, Muvaffak'ın baskısına karşı gelişen tepkisel tutumlar olduğu söylenebilir.

Özetle, Ahmed'in Mısır'da tesis ettiği siyasi teşekkül; burada otonomi elde etmeyi başaran güçlü bir valinin, merkezî otoriteyle olan ilişkileri zamana ve şartlara göre değişkenlik gösteren, hilafet kurumunun gerçek temsilcisi olan Halife Nâibi Muvaffak'ın iradesine rağmen “fiilî bir otonomi” olarak tavsif edilebilir. Yine de iki kıtayı birleştiren, Baharat ticaret yolunun kara ve deniz yoluyla Ortadoğu ve Avrupa'ya açıldığı, Nil Deltası gibi son derece verimli topraklara sahip Mısır gibi jeo-stratejik önemi hâiz bir eyalette uzun bir süre vali statüsünde görev yapmanın Ahmed'e belirgin bir öz güven kazandırdığı ve bu doğrultuda politikalar izlediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

- Ağır, Abdullah Mesut. “Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2011), 637–651.
- Ağırakça, Ahmet, “Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Akyürek, Yunus. “Mısır'da İlk Dönem Türk İdarî Uygulamaları, Ahmed b. Tûlûn Örneği”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 10 (2017), 25–47.
- Arslan, İhsan. “İlk Türk-İslâm Devletleri'nin Abbâsî Hilâfetiyle Münasebetleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/27 (2013), 93–106.

- Arslan, İhsan. "Türklerin Nüfûzu Altında Abbâsî Hilâfetine Görünümü (Sâmerrâ Dönemi)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (Aralık 2022), 387-410. <https://doi.org/10.17120/omuifd.1144386>.
- Belâzürî. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Süheyl Zükkâr – Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Belevî, Abdullah b. Muhammed. *Sîretü Ahmed b. Tûlûn*. thk. Muhammed Kürd Ali. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînî, 1358/1939.
- Demirci, Mustafa, "Sâmerrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- DiA, "Kıptîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/423-425. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Ebü'l-Fidâ'. *el-Muhtasar fî târîhi'l-beşer*. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Hüseynî, 1325/1906.
- Elçibey, Ebülfez. *Tolunoğulları Devleti*. thk. Fazıl Gezenferoğlu. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1997.
- Fesevî. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.
- Güner, Ahmet. "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 47-72.
- Güzel, Fatih. "Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyetine Genel Bir Bakış". *İSTEM* 26 (2015), 39-58.
- Halîfe b. Hayyât. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977.
- İbn 'Abdirabbih. *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, 1404/1983.
- İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Abdilhakem Ebü'l-Kâsım. *Fütûhu Mısr ve aḥbâruḥâ*. thk. Muhammed el-Huceyrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996/1416.
- İbn Hâbib, Muhammed b. Hâbib. *el-Muḥabber*. thk. Eliza Lichtenstater. Beyrut: Dâru'l-Afâkî'l-Cedîde, ts.
- İbn Haldûn. *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḥaber fî târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'aşarahüm min zevi's-şe'ni'l-ekber*. thk. Halîl Şehhâde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1987.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-naḥl evi's-semâ' ev esbeteḥü'l-'ayân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1415/1994.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Kuteybe. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısırî, 1413/1992.
- İbn Miskeveyh. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. Tahran: Dâru Sürûş, 1379/1959.
- İbn Tağrıberdî. *en-Nücumü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısırî, 1. Basım, 1351/1932.
- İbn Zebâle. *Kitâbü'l-Medîne ve aḥbâruḥâ (Aḥbâru'l-Medîne)*. thk. Salah Abdülaziz Zeyn Selame. Medine: Merkezü Buhûs ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere, 1424/2003.
- İbnü'l-Verdî, Zeynüddîn. *Târîhu İbni'l-Verdî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, 1417/1996.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ – Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, 1412/1992.
- İbnü'l-Esir. *el-Kâmil fî't-târîh*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1385/1965.
- İbnü'l-İbrî. *Târîhu muḥtaşari'd-düvel*. thk. Anton Salihanî el-Yesûî. Beyrut: Dâru's-Şark, 1412/1992.
- Kindî, Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-Vülât*. thk. Muhammed Hasen – Ahmed Ferid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, 1424/2003.

- Maḳdisî, Muṭahhar b. Ṭâhir. *el-Bed' ve't-târîḥ*. 6 Cilt. Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Maḳrîzî. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-ḥuṭaṭ ve'l-âşâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmî, 1418/1997.
- Merçil, Erdoğan, “Saffârîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Merçil, Erdoğan. “İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi Hangi Devlet İle Başlamalı?”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (2000), 299-304.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. thk. Abdullah İsmail es-Sâvî. Kahire: Dâru's-Sâvî, ts.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hînî. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmî, 1423/2002.
- Özaydın, Abdülkerim, “Ağlebîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/475-478. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özkaya, Ömer. “Devlet Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme”. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi* 8/16 (2020), 317-352.
- Özkuyumcu, Nadir, “Rüstemîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özkuyumcu, Nadir, “Tolunoğulları”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/233-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Saylık, Mutlu. “Ebû Ahmed Talhâ El-Muvaffak-Billâh'ın (ö. 278/891) Abbâsîler Tarihindeki Yeri ve Önemi”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2022), 207-233.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemî, 1434/2013.
- Süyûtî. *Hüsnu'l-muhâḍara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâ el-Kütübî'l-Arabî, 1387/1967.
- Şen, Mehmet Emin. *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*. Kon-ya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2001.
- Ṭaberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbra-him. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.
- Terzi, Mustafa Zeki, “Ordu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/357-362. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ya'ḳubî. *Târîhu'l-Ya'ḳubî*. thk. Abdülemîr Mehnâ. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî, 1431/2010.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Bermekîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/517-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Emîrü'l-Ümerâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/158-159. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yücel, Nuri. “Mısır'da Türk Dili ve Kültürünün İlk İzleri”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 41 (2011), 91-106.
- Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413/1993.

